

Idiolekti ja sen muuttuminen

Reaaliaikatutkimus Tampereen puhekielestä

LIISA MUSTANOJA

Väitöksenalkajaisesityelmä Tampereen yliopistossa 13. toukokuuta 2011

”Kielessä tuskin mikään onkaan niin pysyväistä kuin sen alituinen muuttuvuus”, kirjoitti murteentutkija Martti Rapola 1920-luvun lopulla (Rapola 1947 [1926]). Kielenmuutos on inspiroinut kielentutkijoita kautta aikojen: Miksi kieli muuttuu? Miten kielenmuutos etenee? Mitkä ovat muutoksen seuraukset kielelle ja sitä puhuville ihmisille?

Myös oman väitöskirjani aiheena on kielen muuttuminen. Tutkimukseni liittyy uusimmaksi lenkiksi Suomessa jo yli sadan vuoden ajan punottuun puhekielen tutkimusten ketjuun. Vaikka tieteenala on vanha, se ei ole vanhentunut. Puhuttu kieli tarjoaa tutkijoille jatkuvasti uudistuvan tutkimuskohteen. Maailma muuttuu ja kieli sen mukana.

Niin ikään kielentutkimuksen lähestymistavat muuttuvat ja uudistuvat ajan myötä. Näkökulma kieleen ja sen puhujiin on ymmärrettävästi erilainen vuonna 2011 kuin sata vuotta sitten. Myös puhekielen tutkijan käytössä olevat aineiston keruun ja analysoinnin menetelmät ovat toiset: siinä missä vanhan ajan fennistin piti turvautua kynään ja paperiin ja harjaantuneeseen korvaan, voi nykykielen tutkija ottaa avukseen digitoidut nauhoitteet, puheanalyysiohjelma *Praatin* ja monenlaiset tilasto-ohjelmat – joskaan harjaantuneen korvan merkitystä ei edelleenkään sovi väheksyä.

Samaakin tutkimusaineistoa voi ja on ilman muuta lupa lähestyä monin eri tavoin. Toinen tutkija syventyy ensisijaisesti laadulliseen analyysiin, toinen luottaa tilastotieteen voimaan, kolmas taas hyödyntää näitä molempia tutkimuksessaan. Toiset meistä ovat kiinnostuneita puhujaryhmistä tai kieliyhteisöistä, toiset suuntaavat katseensa mieluummin puhujajaksilöihin. Joku on kiinnostunut kielen tilanteisesta vaihtelusta, siinä missä joku toinen tarkastelee ensisijaisesti kielen muuttumista.

On selvää, että tutkimuksen tekoon valittu teoreettinen näkökulma ja metodologinen ote rajaavat saatavia tutkimustuloksia. Selvää myös on, että toinen lähestymis-

tapa ei ole lähtökohtaisesti huonompi kuin toinen. Kyse on vain ja ainoastaan siitä, että kerätty tutkimusaineisto, sille esitetyt kysymykset ja vastausten etsimiseen käytetyt menetelmät kohtaavat. Mikäli näin ei ole, tutkimus ei onnistu. Suon ojittaminen lasten muovilapiota käyttäen on hyvin hankalaa, sillä kohde (suo) ja metodi (ojittaminen lasten muovilapiota käyttäen) eivät sovi yhteen. Ennen pitkää lapiosta katkeaa varsi ja kaivajalta pinna. Muovilapiossa itsessään ei kuitenkaan ole vikaa. Ojittajan vain olisi tässä tapauksessa ollut syytä valita jokin järeämpi kaivuuväline.

2000-luku on ollut puhekielen tutkijalle kiinnostavaa aikaa. Tutkija toisensa jälkeen on esitellyt tiedeyhteisölle tuoreen tavan lähestyä puhuttua kieltä. Kysymyksenasettelut ovat versoneet uusiin suuntiin, ja kättä on löytö myös muiden tieteenalojen kanssa. Yhteistä 2000-luvun tutkimukselle on ollut teoreettis-metodologinen pohdiskelu siitä, millaiset tutkimusmenetelmät ja millaiset tutkimuksen kohteet kannattaa saattaa yhteen. Taustalla on tietysti aina myös kysymys siitä, mikä puhekielessä lopulta on kiinnostavaa ja keskeistä – tutkimisen arvoista.

Oma väitöskirjani on 420-sivuinen puheenvuoro tähän tiedeyhteisössä vuosituhannen taitteessa virinneeseen keskusteluun. Tutkimuksessani olen tarkastellut 30 syntyperäisen, aikuisen tamperelaispuhujan idiolektin eli heidän yksilöllisen puhetapansa muuttumista ajan myötä. Käytössäni oleva tutkimusaineisto on tarjonnut jopa kansainvälisellä mittapuulla ainutlaatuisen mahdollisuuden meneillään olevan yksilötason kielenmuutoksen tarkasteluun. Tähän mahdollisuuteen olen tarttunut hankkiakseni lisävalaistusta yksilön puhekielen teoreettiseen kuvaukseen ja reaaliaikatuutkimuksen metodologiseen toteutukseen.

Jotta nykyhetkeä voi ymmärtää, on oltava selvillä menneisyyden tapahtumista. Päästäkseen mukaan nykypäivän puhekielen tutkimuksen piirissä käytävään keskusteluun on hyvä tietää, millaisista asetelmista siihen on tultu. Luon aluksi lyhyen katsauksen suomalaisen puhekielen tutkimuksen lähihistoriaan. Sen jälkeen siirryn taustoittamaan omassa tutkimuksessani tekemiäni linjauksia.

Juuri havainto puhutun kielen muuttumisesta oli kimmokkeena 1800-luvun lopulla alkaneelle ja pitkälti 1900-luvun puolivälin yli jatkuneelle suomen murteiden massiiviselle tallennusoperaatiolle: kansanmurteet haluttiin saada talteen ennen kuin ne katoavat. Suomalainen murretutkimus eli dialektologinen tutkimussuuntaus keskittyi maaseudun vanhoihin murteisiin, niiden dokumentointiin ja eri pitäjien murteiden ominaispiirteiden äännehistorialliseen kartoitukseen.

1960-luvun tienoilla alkoi suomalaisessa yhteiskunnassa voimakas rakennemuutos. Kehitys maatalousyhteiskunnasta teollisuus- ja palveluyhteiskunnaksi sai aikaan muutoliikkeen maaseudulta kaupunkeihin. Samoihin aikoihin televisioita alkoi ilmestyä joka kodin olohuoneisiin, ja lomamatkoja tehtiin ulkomaille saakka. Aivan tavallistenkin suomalaisten kontaktit laajentuivat nopeasti kotikylästä lähes koko maailman kattaviksi. Muutos näkyi paitsi suomen kielessä myös suomalaisessa kielentutkimuksessa.

Noihin aikoihin kaupunkien puhekieli nostettiin maaseudun vanhojen murteiden ohteen tutkimuksen kohteeksi. Samalla tutkimuksen tavoitteet muuttuivat. Keskiöön otettiin kielen vaihtelun ja yhteiskunnan sosiaalisten rakenteiden välisten suhteiden tutkiminen. Tämän sosiolingvistiikaksi kutsutun tutkimussuuntauksen vaikutus alkoi näkyä suomalaisessa puhutun kielen tutkimuksessa 1970-luvulta lähtien.

Perinteisen dialektologian eli murteentutkimuksen lähtökohta yhden pitäjän vaihtelemattomasta puheesta korvattiin sosiolingvistiksessä tutkimussuuntauksessa ajatuksella eri-ikäisten ja eri puhujaryhmiä edustavien miesten ja naisten puheen vaihtelusta. Tutkimustehtäväksi otettiin tuon vaihtelun säännönmukaisuuksien selvittäminen. Tutkijat etsivät korrelaatiota kielellisten muuttujien ja kielenulkoisten taustamuuttujien, esimerkiksi puhujien iän, sukupuolen ja koulutustaustan välillä.

Sosiolingvistiikan peruslähtökohtiin kuuluu havainto siitä, että puhekielen muutos ja kielen rakenteissa esiintyvä vaihtelu kulkevat käsi kädessä. Kuitenkaan kaikki kielellä havaittava vaihtelu ei johda muutokseen. Keskeiseksi ellei jopa keskeisimmäksi sosiolingvistien tutkimustehtäväksi nousikin erilaisissa puheyhteisöissä ja koko suomalaisessa yhteiskunnassa meneillään olevan kielenmuutoksen seuraaminen.

Metodologisesti dialektologia ja sosiolingvistiikka olivat monilta osin samankaltaisia. Tutkimuksen kohteena oli puhuttu kieli ja sen vaihtelu – joko alueellisesta tai sosiaalisesta näkökulmasta. Tutkimusaineistot olivat molemmissa suuntauksissa pääosin nauhoitettuja haastatteluaineistoja, jotka tutkija myöhemmin litteroi eli kirjoitti paperille tarkemerkkein niin, että puhutun kielen ominaisuudet, kuten painotus, tauotus ja puhujalle tyypilliset ääntämistavat, pääsivät näkyviin.

Tarkastelun keskiöön nostettiin yleensä puheen äänne- ja muotopiirteet, kuten MA-infinitiivin illatiivin edustus (*menemään* vai *meneen*), inessiivin päätteet (*tässä talossa*, *tässä talosa* vai *täs talos*), yleiskielen *ts:n* vastineet (*metsän*, *mettän* vai *metän*), *nk*-yhtymän vaihtelu (*kenjän* vai *kenjän*), jälkitavun *eA-* ja *OA-*yhtymien edustus (*oikea* vai *oikee*, *maitoa* vai *maitoo*), jälkitavun *i-*loppuisten diftongien edustus (*punainen* vai *punanen*), diftongien avartuminen (*nuori työmie* vai *nuari työmiäs*) tai yleiskielen *d:n* vastineet (*lähden*, *lähren* vai *lähen*).

Myös omassa sosiolingvistiikan alaan kuuluvassa tutkimuksessani analyysin painopiste on kielen äänne- ja muototasossa – näissä tutuissa ja turvallisissa, paljon tutkituissa murrepiirteissä. Kun tutkimuksessani uudistuksen kohteina ovat sekä teoria että metodit ja kun tutkimukseni keskittyy puhujaryhmien sijaan yksittäisten puhujien kieleen, on pelkästään hyväksi, että mukana on ripaus vanhaakin.

Suomalaisen sosiolingvistiikan alkuvaiheiden voimannäyte oli 1970-luvun lopulla käynnistynyt Nykysuomalaisen puhekielen murros -hanke, johon osallistui tutkijoita Helsingin, Turun, Jyväskylän ja Tampereen yliopistoista. Jokaisesta näistä neljästä yliopistokaupungista kerättiin 1970-luvun lopulla laajat tutkimusaineistot, joita varten haastateltiin eri-ikäisiä, eri tavoin koulutettuja miehiä ja naisia. Tampereen osatutkimus toteutettiin vuonna 1977, ja tunnin mittaisia haastatteluja tehtiin kaikkiaan 72. Puhujat jaettiin ennalta ryhmiin sosioekonomisten taustamuuttujien perusteella: nuoret työläistäustaiset miehet, nuoret työläistäustaiset naiset, nuoret akateemiset miehet, nuoret akateemiset naiset, keski-ikäiset työläistäustaiset miehet ja niin edelleen.

Tärkeimpänä tutkimusmenetelmänä käytettiin näennäisaikametodia. Sosiolingvistinen näennäisaikametsodi kehitettiin meneillään olevan kielenmuutoksen tutkimisen avuksi tapauksiin, joissa aineistoa on mahdollista koota vain yhdellä ajanhetkellä. Näennäisaikametsodissa tämän päivän parikymppisten puhujien kielen oletetaan edustavan nelikymppisten puhujien kieltä kahdenkymmenen vuoden kuluttua. Vastaavasti tämän päivän 40-vuotiaiden kielen oletetaan edustavan tulevaisuuden 60-vuotiaiden

kieltä. Näennäisaikametsodi perustuu oletukseen siitä, että yksilön puhekieli pysyy aikuisiällä suhteellisen muuttumattomana, kun taas yhteisön kieli voi muuttua puhujasukupolvittain.

Alkuaikojen sosiolingvisten tutkimuksen peruskaavaksi vakiintui Tampereen osatutkimuksenkin yhteydessä toteutettu malli: massiivinen aineisto, kielenulkoisiin taustamuuttujiin perustunut jako puhujaryhmiin sekä ryhmäkielimuotojen tarkastelu ja tulevan kielenmuutoksen ennustaminen näennäisaikametsodetelmän avulla. Tutkimusote oli tyypillisesti kvantitatiivinen: saman tarkasteltavan kielenpiirteiden eri varianteille laskettiin prosentuaaliset osuudet kaikista esiintymistä.

Vuonna 1997 Tampereen osatutkimusta herätettiin uudelleen henkiin. Tuolloin nauhoitettiin toistamiseen kaikki alkuperäisen aineiston edelleen Tampereella asuneet ja haastatteluun suostuvaiset puhujat. Uusintahaastatteluun tavoitettiin 30 puhujaa. Tämä samojen puhujien reaaliaika-aineisto ei kuitenkaan saanut ympärilleen samanlaista tutkimushanketta kuin 1970-luvun aineisto. Sosiolingvistiikan uusien tuulien myötä Tampereen-aineisto puhujaryhmineen ja haastattelumetsodeineen tuntui kenties hieman vanhahtavalta.

Minua tuo 60 nauhoitteen kokoelma alkoi kuitenkin kiehtoa. Voisiko siihen jollakin tavalla puhaltaa uutta henkeä? Olisiko perinteistä aineistoa mahdollista tarkastella uusien menetelmin? Aineiston houkuttelevuutta lisäsivät 1970-luvun laajemman aineiston perusteella tehdyt näennäisaikaennusteet Tampereen puhekielessä meneillään olevasta muutoksesta. Nythän käsissäni oli reaaliaika-aineisto, jonka avulla vanhojen ennusteiden onnistuneisuutta olisi mahdollista arvioida.

Ensisijaisesti minua kiinnosti yksilön kielessä esiintyvän vaihtelun ja kielenmuutoksen suhde. Vuosituhannen vaihtuessa oli hiljalleen yleistyvien reaaliaikatutkimusten mukana alkanut kantautua tietoja siitä, että aikuisen puhujan kieli ei kenties olekaan niin stabiili kuin aiemmin oli oletettu. Tähän idiolektin muutosherkkyyttä käsittelevään keskusteluun osallistumiseen tutkimusaineistoni tarjosi ainutlaatuisen mahdollisuuden.

Oli pelkästään onni, että jälkimmäiselläkin kerralla tamperelaisaineiston keruu oli päätetty toteuttaa haastatteluin, vaikka 1990-luvun loppupuolen sosiolingvistiikassa aineistonkeruun metsodetmät olivat jo monipuolistumassa. Näin eriaikaisten aineistojen vertailtavuus säilyi. Toisesta reaaliaikatutkimuksen haasteesta eli eri aineistojen litteroinnin yhteismitallisuudesta selvisin niin ikään helposti: kun tein kaiken itse, minimoin erilaisten litteroijien erilaisista tulkinnoista johtuvat erot.

Reaaliaikatutkimukseen ryhdyttäessä keskeisintä onkin eriaikaisten aineistojen vertailukelpoisuus. Jo varhaisissa sosiolingvistisissä tutkimuksissa osoitettiin, että kieli vaihtelee tilanteittain. Puhe on erilaista kotona oman perheen kesken kuin väitöstilaisuuden jännittävässä ilmapiirissä – edellisessä tyypillisesti murteellisempaa ja jälkimmäisessä yleiskielisempää. Jos reaaliaikatutkimuksessa vertailuun otettaisiin kaksi erilaista puhetilannetta, olisi aineistojen eroista vaikea tunnistaa, milloin on kyse kielen muuttumisesta ja milloin kielen tilanteisesta vaihtelusta.

On kuitenkin syytä muistaa, että samaltakin puhujalta kerätyt eriaikaiset aineistot eroavat aina toisistaan. Jo ihmisen fysiologisten ominaisuuksien vuoksi erityisesti jatkumoluonteisissa vokaaliston piirteissä esiintyy variaatiota. Lisäksi aineiston tarkastelun perusteella vaikuttaa ilmeiseltä, että kaikenlaisissa piirteissä voi havaita idio-

lektiin luontaisesti kuuluvaa variaatiota, jolle ei suoraan löydy selitystä esimerkiksi lauseyhteydestä tai joka ei näytä johtavan pidemmälläkään aikavälillä muutokseen.

Muutoksen arviointi ei näin ollen voi suoraan perustua eriaikaisten aineistojen eroihin, eikä idiolektin murteellisuuden tai yleiskielisyyden vertailukohtaksi ole syytä ottaa täyttä varioimattomuutta. Puhdas ja vaihteluton, 100-prosenttinen murre on ideaali, joka ei yksilötasolla reaalistu. Variaation luonnollisuus onkin yksi tutkimukseni kantavista teemoista, jota hyödynnän paitsi tutkimusmetodologian tasolla myös idiolektin ja sen muuttumisen teoreettisessa kuvauksessa.

60 tunnin mittaisen aineiston litterointi oli melkoinen urakka. Huolellinen tutkittavaan materiaaliin tutustuminen kuitenkin kannatti, sillä se paljasti henkilöhaastatteluja kenties laajemminkin leimaavan kiinnostavan yksityiskohdan: viis siitä, mitä haastattelijä kysyy, haastateltavalla on vuosikymmenestä toiseen taipumus johdattaa keskustelu oman elämänsä merkittävimpiin tarinoihin, esimerkiksi tarinoihin sota-ajan tapahtumista, ensimmäisestä koulupäivästä tai ulkomaanmatkoista. Nämä saman puhujan kertomat eriaikaiset tarinat toimivat tutkimuksessani kiinnostavina, vielä kokonaisia haastatteluja paremmin verrannollisina ikkunoina idiolektien variaatioon ja muutokseen. Kutsunkin aineistokatkelmien laadullista vertailua ikkunametodiksi.

Tutkimukseni osoitti, että erityisesti idiolektissa tapahtuneen pienehkön mutta kokonaisvaltaisen muutoksen toteaminen pelkästään kvalitatiivisen tarkastelun nojalla on mahdotonta. Yksilön kielenmuutoksen luotettava arvioiminen edellyttää ensisijaisesti kvantitatiivista tutkimusotetta. Päämetodina työssäni ovatkin olleet bayesilaisen tilastotieteen menetelmät. Bayesilainen analyysitapa on mahdollistanut tutkimuksessani kokonaan uudenlaisen otteen idiolektiin ja sen muuttumiseen.

Yksilön puhekielen tutkimuksen tähänastisena ongelmana on ollut klassisen sociolinguistiikan menetelmien soveltumattomuus yksilönäkökulman myötä väistämättä suppeutuviin aineistoihin. Puhujaryhmien tutkimuksessa tarkastelun kohteena olevan kielenpiirteen variantteja on tyypillisesti satoja, mutta yhden puhujan haastatteluaineistoon ei niitä välttämättä osu kuin muutamia. Tarkasteltavat piirteet ovat myös tässä suhteessa varsin erilaisia: *nuari tyämiäs* -tyyppisiä avartuneita diftongeja on lyhyessään haastattelukatkelmassa yleensä runsaasti, kun taas *nk*-yhtymän vaihtelu saattaa jäädä lähes kokonaan ilman esiintymiä, mikäli haastattelu ei satu käsittelemään *kaupunjissa* asumista tai *Kanjasalla* sijaitsevaa kesäasuntoa.

Tutkimuksessani havainnollistui, että tarkastelun kohteena olevan kielenilmiön frekvenssi sanelee ensisijaisesti sen, kuinka paljon variaatiota on mahdollista havaita. Mikäli jonkin piirteen esiintymiä on puhujalla vain yksi, on variaation havaitseminen tietysti mahdotonta. Mikäli taas esiintymiä on reilusti yli sata, on pikemminkin sääntö kuin poikkeus, että variaatiota esiintyy. Variaation havaitsemisen rajat taas luonnollisesti rajaavat sitä, mitä mahdollisen muutoksen kulusta voidaan päätellä.

Bayesilaisten tilastomenetelmien avulla koko puhujajoukon ja yksittäisten idiolektien edustus on mahdollista esittää yhtä aikaa kunkin tarkasteluun valitun piirteen osalta. Teoreettisella tasolla tunnustettu yksilön kielen yhteisöllinen luonne tulee näin myös metodologian tasolla havainnollistetuksi. Bayesilaisten menetelmien avulla olen myös pystynyt vakioimaan idiolektin muutoksen arvioinnin kriteeristön niin, että se on muodostunut kautta tutkimuksen yhteismitalliseksi.

Kaikkien tutkittujen piirteiden ja kaikkien puhujien tilastollinen yhteistarkastelu osoitti muun muassa sen, että piirteiden välinen variaatio on kokonaisuudessaan jopa suurempaa kuin puhujien välinen variaatio. Myöskään puhujat eivät kielensä perusteella näytä muodostavan tarkkarajaisia puhujaryhmiä. Puhuttua kieltä ja kielenpuhujien suhteutumista toisiinsa leimaakin tutkimukseni perusteella suurempi jatkumoisuus kuin tähän asti on oletettu. Muun muassa näistä lähtökohdista soisin sosiolingvistisen keskustelun jatkuvan.

Tutkimukseni kantavana voimana on ollut tehtyjen teoreettisten ja metodologisten valintojen läpinäkyvyys. Tieteen ihanne on itseäänkorjaavuus: keskustelun ja kritiikin avulla tutkimuksissa tehtyt virheet pyritään vähitellen eliminoimaan. Yksittäisen tutkijan saavuttamat tutkimustulokset voidaankin katsoa tieteellisesti päteviksi vasta sitten, kun ne ovat läpikäyneet julkisen tieteellisen keskustelun ja kritiikin.

Lähteet

RAPOLA, MARTTI 1947 [1926]: Murteet ja niiden rajat. – Martti Rapola, *Kieli elää. Pakinoita ja tutkielmia* s. 16–26. Porvoo: WSOY. [Alkuperäinen kirjoitus ilm. 1926. – Valo (III). Porvoo: WSOY.]

Liisa Mustanoja: *Idiolekti ja sen muuttuminen. Reaaliaikautkimus Tampereen puhekielestä.* Acta Universitatis Tamperensis 1605. Tampere: Tampereen yliopisto 2011.
<http://acta.uta.fi/pdf/978-951-44-8417-9.pdf>.

Kirjoittajan yhteystiedot: etunimi.sukunimi@uta.fi